

DE HAAR CONTRA DEN HAM

De Stichtse Burgeroorlog (1)

Dit verhaal gaat over de Stichtse Burgeroorlog van 1481 - 1483. Een oorlog die tot nog bijna een eeuw nadien, tot in het begin van de Tachtigjarige Oorlog (1568 - 1648), door de mensen in Breukelen en omgeving de Grote Oorlog werd genoemd.¹ Hij heeft dus een diepe indruk gemaakt en nagelaten. In Holland sprak men van de Utrechtse Oorlog.

Toch wordt aan die oorlog, tot mijn verbazing, in de grote driedelige geschiedenis van de provincie Utrecht, die in 1997 verscheen,² nauwelijks aandacht besteed. Dat verzuim wil ik een beetje helpen herstellen. Ik doe dat vanuit een regionaal perspectief, wat wil zeggen dat ik aan de lotgevallen van mensen uit het westen van de provincie Utrecht en gebeurtenissen die zich hier voltrokken wat meer aandacht zal geven dan aan de rest.

Als er vandaag de dag in de provincie Utrecht iets gebeurt, sla je de krant op of zet je de radio of TV aan en de zaak is meestal snel duidelijk. Als het om gebeurtenissen in de ver achter ons liggende Middeleeuwen gaat, ligt het minder eenvoudig. In de tweede helft van de 15de eeuw waren de omstandigheden in diverse opzichten anders dan nu. Eerst moet ik u dus wat achtergrondinformatie verschaffen.

BISSCHOP ALS WERELDLIJK BESTUURDER

Tot 1528 was in het Sticht Utrecht niet alleen de geestelijke, maar ook de wereldlijke macht in handen van de bisschop van Utrecht. Dat samengaan begon al in de 10de eeuw. In die tijd was zo iets niet ongewoon. Sedert de Romeinse keizer Constantijn de Grote in 312 tot het christendom was overgegaan, gold de ideologie van de Kerk Gods als christelijke én politieke gemeenschap. De maatschappij beschouwde men als fundamenteel afhankelijk van het christelijk geloof, omdat die maatschappij toen gezien werd als een christelijk gemenebest, Gods Stad op aarde. Kerk en wereld, paus en keizer hadden een gemeenschappelijk uitgangspunt: in een christelijke samenleving leefde men naar Gods geboden en deze hadden zowel in de geestelijke als in de wereldlijke sfeer het hoogste gezag.³

Het ideaal van één christenheid onder één, met de kerk samenwerkend, wereldlijk gezag leefde na het Romeinse Rijk verder in het Frankische Rijk, waarvan Karel de Grote de bekendste keizer was. Het uiteenvallen van de politieke eenheid van het christelijke gemenebest, enige tijd na Karel de Grote, zorgde voor complicaties, maar de idee van één grote eenheid leefde voort. Ze kreeg nieuwe impulsen met de kroning van koning Otto I tot keizer in Rome in 962. Zijn zeer uitgestrekte Duitse Rijk werd gezien als de opvolger van het christelijke gemenebest waarover Karel de Grote had geregeerd.³

Het was deze koning/keizer Otto die als eerste de bisschop van Utrecht tevens met wereldlijke macht bekleedde. De regionale bestuurders, leken zowel als geestelijken, dus hertogen en graven zowel als bisschoppen, waren staatsrechtelijk leenmannen van hun vorst.

Achtereenvolgende opvolgers van keizer Otto droegen tot hun kroning tot keizer de veelzeggende titel van rooms-koning; slechts een bekroning door de paus van Rome scheidde die wereldlijke macht-hebber nog van de keizerstitel. Mogelijk herinnert u zich dat ook Willem II graaf van Holland en Zeeland tot rooms-koning verkozen is geweest (1247).

In de 12de eeuw begon de aantasting van de idee van het christelijke gemenebest. Op verschillende plaatsen ontstonden nieuwe machtscentra. Maar het duurde enkele eeuwen voordat die eenheidsgedachte grotendeels verloren ging.

DE GROEIENDE INVLOEDSSFEER DER BOURGONDIËRS

Bij het woord "burgeroorlog" wordt al snel gedacht aan een beperkt, regionaal conflict. De oorzaak van de Stichtse Burgeroorlog lag ech-

ter voor een belangrijk deel elders, in de politiek van de Bourgondische hertogen. Hun rijk was één van die opkomende nieuwe machtscentra. Daarom kan ik er niet omheen mijn verhaal over deze oorlog bij die Bourgondiërs en zo'n 120 jaar vóór 1481 te laten beginnen.

Omdat er in wat volgt nogal wat namen voorkomen, heb ik de Afbeeldingen 2 en 4 gemaakt. Als u daar van tijd tot tijd ook een oog op slaat, is het verhaal hopelijk wat makkelijker te volgen.

In 1361 overleed de laatste hertog van Bourgondië uit het geslacht Capet; zij waren leenmannen geweest van de Franse koning. De Franse koning Jan II kon toen dus vrij beslissen wie hij daar als opvolger wenste te benoemen. Dat werd zijn eigen, jongere zoon Filips, bijgenaamd de Stoute, die zichzelf al spoedig Filips van Bourgondië ging noemen.⁴ Vader en zoon zagen belangrijke mogelijkheden in het hertogdom Bourgondië. Als zoon van de koning kon Filips zijn ambities om een belangrijk man te worden gemakkelijker uitleven dan een gewone leenman. En ambities had Filips de Stoute, dat had hij op het slagveld, waar hij zich zijn bijnaam verwierf, al duidelijk getoond.

Filips trouwde kort na zijn benoeming tot hertog van Bourgondië met de toen nog maar 19 jaar oude weduwe van zijn voorganger, de Vlaamse prinses Margaretha van Male. Daarmee kreeg hij tevens het recht te zijner tijd zijn schoonvader op te volgen in Vlaanderen. Bovendien kreeg Filips van Bourgondië door dit huwelijk het vooruitzicht op nog veel meer landen, die zijn vrouw in de toekomst zou erven. Tot die landen behoorden onder meer Franche-Comté, Artois, Brabant en Limburg. De uit-

breiding van zijn Bourgondische rijk had een vlotte start.

Door het huwelijk van de dochter van Filips de Stoute, Margaretha van Bourgondië geheten, met graaf Willem VI van Beieren, graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland, kwamen nieuwe gebiedsuitbreidingen in zicht. Deze twee trouwden in 1385; op dezelfde dag trouwde, eveneens in Kamerijk, zoon Jan van Bourgondië, genaamd Jan zonder Vrees, met Margaretha van Beieren.⁵ De Bourgondiërs namen met deze dubbele verbintenis tussen de families Van Bourgondië en Van Beieren geen risico dat een lonkende machtsuitbreiding hen toch zou ontgaan.

Jan kreeg tijdens zijn bewind over Bourgondië, dat in 1404 begon, te maken met de Franse koning Karel VI, die aan langdurige aanvallen van zwakzinnigheid leed. Het machtsvacuüm dat aldus ontstond bracht de Bourgondische familieleden van de koning er toe de macht te grijpen. Dat werd echter door het huis van Orléans en het huis van Armagnac gedwarsboomd. Een slopende Franse burgerkrijg volgde.⁶ De Stichtse Burgeroorlog was dus niet de enige burgeroorlog waarin een Van Bourgondië een belangrijke rol speelde.

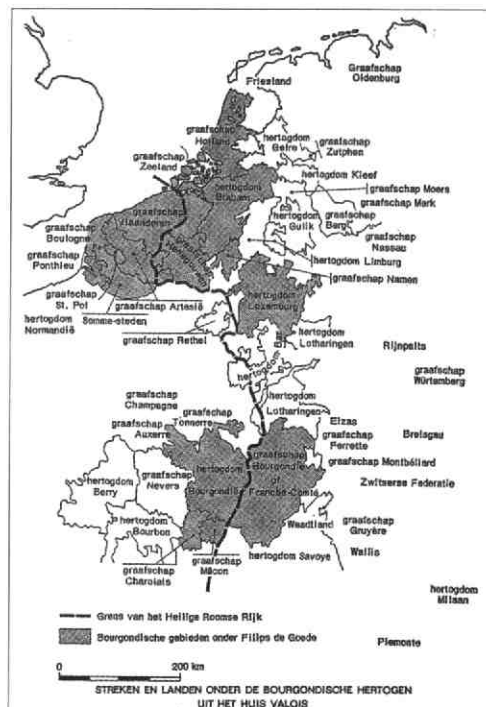
Jan zonder Vrees, die zijn Bourgondische rijk met enkele Franse steden uitbreidde, werd in 1419 opgevolgd door zijn zoon Filips de Goede. Behalve met zijn wettige echtgenote onderhield deze Filips ook relaties met 24 andere vrouwen, bij wie hij ten minste 17 bastaardkinderen had. Daarvan zullen we er drie in ons verhaal tegenkomen. Ondanks al zijn amoureuze bezigheden had Filips de Goede toch nog tijd om in 1433 Holland, Zeeland en Henegouwen definitief binnen zijn rijk te halen. Bovendien kocht hij Luxemburg van Elisabeth von Görlitz, een oude weduwe die niets dan schulden had.⁷

Een moeilijkheid was dat Filips' gebieden niet aaneengesloten lagen, maar in twee blokken, ruim 200 kilometer van elkaar en gescheiden door het grondgebied van de aan elkaar grenzende hertogdommen Bar en Lotharingen. Om van het "Benelux" deel van zijn rijk naar Bourgondië en Franche-Comté te komen, moest men door het Franse graafschap Champagne heen (zie afbeelding 1).

Over de volgende poging tot uitbreiding van de Bourgondische invloedssfeer, over het Sticht Utrecht, zullen we het zometeen hebben. Filips de Schone had er slag van belangrijke edellieden in zijn Bourgondische gebied blijvend aan zich te binden. Een voorbeeld is de stichting van de beroemd geworden Orde van het Gulden Vlies. Daarmee vormde Filips een elite van hoge edelen die met hun opname in de orde de ordesovereen verzekeerden van hun trouw en bondgenootschap in ruil voor bijzondere voorrechten. Uiteraard hanteerde Filips naar buiten toe vooral idealistische en religieuze motieven: het streven naar het herleven van de Middeleeuwse ridderidealen en het verdedigen van de christelijke kerk (het kruistochtidee).

KLEINE LOKALE BESTUURSEENHEDEN

Het plaatselijke bestuur in het Sticht Utrecht was in die tijd zeer verbrokkeld. Het gebied van de huidige Gemeente Breukelen was toen verdeeld over ruim twintig zogeheten gerechtsheerlijkheden, kortweg gerechten genoemd. Een enkel gerecht had een naar verhouding redelijk grote omvang, zoals het Breukelen-Bisschopsgerecht, dat ten noorden, westen en zuiden van het veel kleinere gerecht het Ronde Dorp van Breukelen lag. Als ander uiterste waren er ook hele kleine gerechtsheerlijkheden bij, die slechts een handvol boerenbedrijven groot waren (Breukelerwaard, Vijfhoeven, Portengen-Nijenrodesgerecht). Kockengen was in de tweede helft van de 15de eeuw opgedeeld in drieën: het Kockengen-Montfoortsgerecht, het Kockengen-De Haargerecht en het Kockengen-Van Lockhorstgerecht.⁸ Spengen, Portengen-Zuideinde, Laag-Nieuwkoop en Vijfhoeven (ten zuiden van Kortrijk) waren vanaf het begin afzonderlijke gerechtsheerlijkheden. In 1476 werden echter Laag-Nieuwkoop en Portengen-Zuideinde samen

Afb. 1. Het Bourgondische rijk ten tijde van Filips de Goede van Bourgondië (Van Voorst van Beest, 1977, blz. 25). Gebieden die alleen onder Bourgondische invloed stonden, zoals het bisdom Utrecht, zijn niet meegerekend.

onder dezelfde gerechtsheer geplaatst, de heer van Den Ham.⁹

De Gemeente Vleuten-De Meern van anno 1999 was in de Late Middeleeuwen wat minder sterk versnipperd, maar telde toch ook nog zo'n vijftien gerechtsheerlijkheden, waarvan Vleuten de grootste en belangrijkste was. Het deel dat geruime tijd de Gemeente Haarzuilens vormde, omvatte vroeger de gerechtsheerlijkheden De Haar, Loefsgerecht van Ruwiel, de Hegge op Themaat, Themaat en Themaat op den Engh.¹⁰

Binnen het Nedersticht, dus het gewest Utrecht, was de burggraaf van Montfoort, die tevens heer was van het Kockengen-Montfoortsgerecht, een belangrijk man. Een verbond met bisschop Rudolf van Diepholt bezorgde burggraaf Hendrik IV de Rover van Montfoort in het midden van de 15de eeuw het recht om binnen zijn Montfoortse gebied opnieuw de hoge heerlijkheid uit te oefenen.¹¹ De hoge heerlijkheid betrefte de rechtspraak in ernstige criminele zaken die tot lijfstraffen of zelfs de doodstraf konden leiden.

HOEKEN EN KABELJAUWEN, LICHTENBERGERS EN LOCKHORSTEN

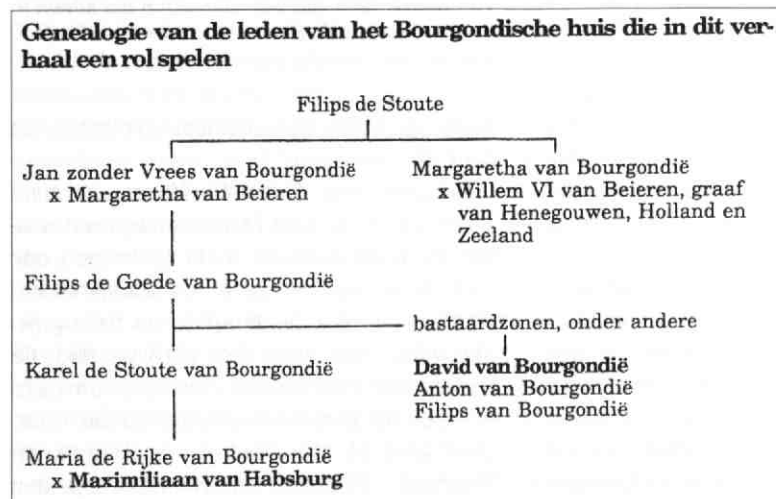
Niet lang daarna veranderde de politieke situatie in het Sticht Utrecht ingrijpend. Op 24 maart 1455 overleed bisschop Rudolf van Diepholt op zijn kasteel Ter Horst bij Rhenen. Meteen begon, net als bij de vorige

bisschopsvacature, een machtsstrijd om de opvolging. De oude tegenstelling in de stad Utrecht tussen de Lichtenbergers en de Lokhorsten (die tevoren bekend stonden als de Gunterlingen) laaide in volle hevigheid weer op. De Lichtenbergse partij had vooral veel aristocratische aanhang en voelde zich verwant aan de Hoekse partij in Holland, terwijl de Lokhorsten in het bijzonder werden gesteund door de over het algemeen zeer mondige ambachtslieden; zij stonden als Kabeljauwsgezind te boek.

De Kabeljauwen (die achtergrondinformatie is voor het verstaan van de gebeurtenissen die volgden heel belangrijk) waren voorstanders van een krachtig gewestelijk gezag, waaronder orde en welvaart konden gedijen. De adel met Hoekse sympathieën was vooral uit op behoud en versterking van eigen macht en had dus een voorkeur voor een zwakke gewestelijke bestuurder. Zij waren toen de mensen van het halen-hebben-houden, de conservatieven. De herkomst van de namen Hoeken en Kabeljauwen is onzeker.

BISSCHOPVERKIEZING VAN 1455

Formeel moesten de kapittels de nieuwe bisschop aanwijzen. De sympathie van veel kapittelheren ging traditioneel uit naar de Lichtenbergers. In die hoek bestond een voorkeur voor de Domproost Gijsbrecht van Brederode, die evenals de overleden bisschop Rudolf van Diepholt Hoeks/Lichtenberggezind was. Een bisschopsverkiezing was echter

Afb. 2. Genealogie van de leden van het Bourgondische huis die in dit verhaal een rol spelen.

al lang geen puur Stichtse aangelegenheid meer.¹² De Kabeljauwsgezinde graaf van Holland, hertog Filips de Goede van Bourgondië, zag in de bisschopskeuze een goede mogelijkheid om zijn greep op het buurgewest te vergroten en wenste daarom zijn bastaardzoon David van Bourgondië op de Utrechtse bisschopszetel; deze was sinds enkele jaren bisschop van Térouanne (Terwaan) in Artois. De hertog van Gelre schoof om soortgelijke redenen Steven van Beieren als kandidaat naar voren.

Op 7 april 1455 kwam het kiescollege, het Kapittel-Generaal, in Utrecht bijeen. Toen het tot een stemming kwam, gingen de ruim zeventig uitgebrachte stemmen bijna allemaal naar de Domproost Gijsbrecht van Brederode; twee stemmen gingen naar Steven van Beieren en de Bourgondische kandidaat David kreeg geen enkele stem. Daarmee werd Gijsbrecht van Brederode de bisschop-elect van het bisdom Utrecht. De meerderheid van de Utrechtse adel was daar heel gelukkig mee. De Staten van Utrecht benoemden hem op 18 september 1455 alvast tot "ruwaard" (landvoogd).¹³ Van de stedelijke Raad kreeg hij al spoedig gedaan dat zijn Lichtenbergs/Hoekse vrienden, die

eerder dat jaar de stad Utrecht uit waren gezet, mochten terugkeren en dat zijn adellijke medestanders hun gewapende aanhangers binnen de stad mochten brengen.¹⁴

Al spoedig kreeg Gijsbrecht het echter aan de stok met de "kleine luiden" van de gilden, die hij - telg uit een eeuwenoud adellijk geslacht - niet als gelijkwaardige partners in het stadsbestuur wenste te dulden. Een opstand hing in de lucht, maar Gijsbrecht zag kans zijn tegenstanders tijdig de stad uit te laten zetten.

VOORTZETTING VAN DE BOURGONDISCH-HOLLANDSE MACHTS- POLITIEK

Filips de Goede van Bourgondië nam met de afloop van de bisschopsverkiezing geen genoegen. Hij wist paus Calixtus III af te houden van een officiële benoeming van de elect-bisschop Gijsbrecht van Brederode. Vervolgens beloofde Filips de paus onder meer dat hij een kruistocht naar het Heilige Land zou organiseren (die overigens nooit is uitgevoerd). Door dergelijk gemanipuleer kreeg hij de paus zover dat hij David van Bourgondië toch nog als bisschop van Utrecht aanwees.¹⁵

Hierna stelde Filips eerst zeker dat hij in Holland over voldoende steun kon blijven beschikken voor de verdere uitvoering van zijn beleid. Behendig haakte hij in op de vrees voor machtsuitbreiding door de Van Brederodes, die nog altijd bij de Hollandse steden bestond, nadat die zich in 1444 en 1445 duidelijk hadden opgesteld als leiders van de Hoekse factie binnen de Hollandse ridderschap.¹⁵ Later was de opstelling van de Van Brederodes weliswaar soepeler geworden, mede doordat ze van de Bourgondiërs hoge functies toebedeeld kregen, maar de mogelijkheid van een nieuwe confrontatie werd beslist niet uitgesloten geacht. Het perspectief van een Van Brederode op de Utrechtse bisschopszetel stond de Hollandse steden daarom beslist niet aan. Bovendien hoopten ze dat de steeds weer opstekende politieke spanningen tussen Holland en Utrecht zouden verminderen als in beide gewesten een Kabeljauwse landsheer aan het hoofd zou staan. Dus gaven ze Filips zonder veel gepalaver hun steun. De Hollandse stadhouder Joost van Lalaing en hertog Jan van Kleef probeerden de Stichtenaren te bewegen David toch maar als hun heer te erkennen. De steden Amersfoort en Rhenen toonden zich daartoe bereid, maar het Lichtenbergs/Hoekse bestuur in de stad Utrecht, waar door de elect Gijsbrecht van Brederode

en zijn aanhang nog maar kort tevoren een dreigend oproer van de Kabeljauwsgezinde gilden met harde hand onderdrukt was, wilde daar niet van horen.

De aldus ontstane situatie overziende, besloot Filips zijn militaire hoofdkwartier op 30 juli 1455 te verplaatsen van Woerden naar IJsselstein, niet ver van de stad Utrecht. Altijd voorzichtig, gaf deze geslepen diplomaat prioriteit aan het uitoefenen van druk boven direct gewapend ingrijpen. Af en toe liet Filips in het legerkamp de trompetten en bazuinen klinken en de kanonnen bulderen, om zo de Utrechters duidelijk te laten voelen dat het voor hen weinig zin had het op een strijd te laten aankomen. De meesten begrepen die boodschap.¹⁶

Ook Gijsbrecht van Brederode gaf toe. Hij deed afstand van zijn functie als gekozen bisschop en als regent, tegen een ruime geldelijke vergoeding. In de vrede van IJsselstein werden de nieuwe machtsverhoudingen vastgelegd.¹⁷

BOURGONDISCHE MACHTSOVERNEMING IN UTRECHT

In 1456 werden stad en Sticht Utrecht daadwerkelijk en demonstratief binnen de Bourgondische invloedssfeer gebracht. Hertog Filips trok op 5 augustus van dat jaar met een luisterrijk gevolg de stad binnen. Al spoedig liet hij ook zijn bastaardzoon David daarheen komen. Nog in diezelfde maand augustus werd David van Bourgondië geïnstalleerd als bisschop van Utrecht. Eerst nam hij de wereldlijke macht in handen, daarna liet hij zich in de Domkerk ook met de geestelijke macht bekleeden.

Een tijdgenoot beschreef hoe David zijn intrede als bisschop hield temidden van een gevolg van edelen. Hij was gekleed in harnas, alsof hij een veroveraar van het land was, een wereldlijk vorst. De genoemde schrijver beschouwde het als een uiting van typisch Bourgondische hovaardij.¹⁸ David zou maar liefst 40 jaar, tot in 1496, bisschop van Utrecht blijven.

Het door het vertrek van bisschop David vrijgekomen bisdom Terwaan werd toegewezen aan de Bourgondië-getrouwe graaf van Vaudemont. In zijn machtspolitiek liet Filips de Goede geen gat vallen.

Voor de Hoeken in het Sticht was het aantreden van bisschop David een grote omschakeling. Tegenover de aartsrivaal Holland, met meestal een Kabeljauwse graaf aan het hoofd, helde de Utrechtse bisschop gewoonlijk over naar de Hoekse zijde. Dat was de in het gewest Utrecht relatief sterke Hoekse factie al die tijd goed van pas gekomen. En de Hoeken in Holland hadden, als ze het op hun thuisfront te benauwd kregen, dichtbij een veilige uitwijkplaats gehad. Nu echter had ook Utrecht een Kabeljauwsgezinde landsheer. Veel Stichtenaren vreesden dat met de installatie van bisschop David van Bourgondië een nieuw tijdperk begonnen was, waarin van hun gewestelijke onafhankelijkheid niet veel zou overblijven. En de Hoeksgezinde Hollanders voelden zich opgesloten in eigen land.

VOORTDUREND VERZET

Met de installatie van David van Bourgondië als bisschop was de zaak echter niet ten einde. Een aantal vooraanstaande Hoeksgezinde Stichtenaren was niet van zins zich deze Bourgondische machtsovername en bisschopsbenoeming zomaar te laten welgefallen. Het lag ook voor de hand dat de met vrijwel algemene stemmen door het Kapittel-Generaal gekozen Gijsbrecht van Brederode zich niet zonder meer blijvend opzij zou laten zetten. De Lichtenbergers en de kapittels hadden schijnbaar hun nederlaag aanvaard, maar iedereen kon aanvoelen dat ze geen goede gelegenheid zouden laten voorbijgaan om zich van de niet door hen gekozen Bourgondiër te ontdoen. De door Hoeksgezinden gedomineerde Raad van de stad Utrecht voelde er weinig voor om Kabeljauwen, die de stad al dan niet vrijwillig verlaten had-

den, zonder meer weer als volwaardige burgers op te nemen.

Een van de ergst ontevreden met de wijziging in het landsbestuur was de Hoekse burggraaf Hendrik van Montfoort. In oktober 1456 steunde hij de tegenstanders van de Bourgondiërs door met een gewapende macht de stad Utrecht in te gaan.¹⁹

Bijna een jaar later, in de nacht van 25 op 26 september 1457, ontkwam de bisschop, die intussen uit de stad Utrecht was verdreven, in het aan de Bourgondiërs wat loyalere Amersfoort aan een aanslag door Reinoud van Brederode en Hendrik van Montfoort.

David van Bourgondië kreeg daarna steun van zijn halfbroer Anton, die in het Sticht enigszins orde op zaken wist te stellen. De Utrechters en de leiders van de Hoekse factie, Van Montfoort en Reinoud en Gijsbrecht van Brederode, moesten zich vernederen en hun heer om vergiffenis vragen.²⁰

Deze Reinoud II van Brederode was behalve heer van Vianen en Ameide ook leenheer van het Ronde Dorp van Breukelen en diverse andere goederen in en nabij het dorp

Afb. 3. Bisschop David van Bourgondië, ca. 1480 bron: Rijksmuseum Amsterdam HWA, IA

Breukelen. Zijn leenmannen voor deze Breukelse goederen waren de Kabeljauwsgezinde Gijsbrecht III van Nijenrode en Herman Evertsz van Rijn; de laatstgenoemde woonde binnen het Ronde Dorp van Breukelen in de villa tussen Klapstraat (de huidige Herenstraat) en de Vecht. Vooral als het ging om eeuwenoude leenrelaties, konden leenheer en leenman er verschillende politieke inzichten op nahouden.

MONTFOORT

De gebeurtenissen in 1457 leidden niet tot

een blijvende breuk tussen de bisschop en de burggraaf van Montfoort. Het in 1297 aan de burggraaffamilie toegekende recht dat het bezit van de burcht Montfoort met bijbehoren een eeuwigdurend leen zou zijn, bleef van kracht. Dat bleek in 1461, toen Hendrik IV van Montfoort was overleden. Zijn zoon Jan werd als vanzelfsprekend de nieuwe burggraaf. Op 21 mei 1461 reikte bisschop David van Bourgondië, ten overstaan van een Kapittel-Generaal, aan Jan (Johan) III burggraaf van Montfoort en heer van Purmerend tevens een leenbrief uit voor het Kockengen-Montfoortsgerecht. In Holland werd Jan echter niet tot de door de Kabeljauwen gedomineerde Staten toegelaten, hoewel hij op basis van zijn goederenbezit in dat gewest meende recht te hebben op een zetel. Dat motiveerde hem tot het actief bestrijden van de Kabeljauwen.

In het voorjaar van 1481 verloren de Hoeken in Holland volledig de strijd. Van Montfoort trok zich terug op zijn burcht in Montfoort. In de Stichtse ridderschap had Jan van Montfoort zich ontwikkeld tot de onbetwiste leider van de Hoekse factie. Ook in dat gewest kreeg hij echter nog een appeltje te schillen met een Kabeljauwsgezinde Bourgondiër.

Enige tijd na het aantreden van Jan III als burggraaf van Montfoort trok bisschop David de conclusie dat burggraaf Jan in de rechtspraak meer bevoegdheden uitoefende dan hem, de bisschop, eigenlijk zinde. Dat liep uit op een ingrijpend besluit. In 1473 dwong David van Bourgondië burggraaf Jan om alle papieren, waaruit aanspraken op de hoge heerlijkheid bleken, bij hem in te leveren. Ze zijn daarna nooit meer teruggevonden!

Het is aannemelijk dat deze vernederende ervaring de beslissende aanleiding vormde van de voortrekkersrol die Jan van Montfoort daarna speelde in de verscherpte Hoekse reactie tegen de Bourgondische overheersing. Zijn droom werd om het gewest Utrecht te maken tot een machtscentrum der Hoeken. Een ambitie, die zou uitmonden in de beruchte Stichtse Burgeroorlog van 1481 - 1483.

Belangrijke personen in de Stichtse Burgeroorlog (1481 - 1483)

Kabeljauwen/Lokhorsten

David van Bourgondië
bisschop van Utrecht
Frederick VI Uten Hamme
heer van Den Ham, Portengen-Zuideinde en Laag-Nieuwkoop
Gijsbrecht III van Nijenrode
*kasteelheer van Nijenrode
heer van het Ronde Dorp van
Breukelen, Oud Aa en Otterspoorbroek*

Maximiliaan van Habsburg
regent van Holland
Joost van Lalaing
stadhouder van Holland

Hoeken/Lichtenbergers

Jan III van Montfoort
*burggraaf van Montfoort
heer van Kockengen-Montfoorts*
Dirk II van Zuylen van de Haar
*kasteelheer van De Haar
heer van Kockengen-De
Haargerecht en Spengen*
Jacob van Zuylen van Nyevelt
Hendrik van Zuylen van Nyevelt
Vincentius van der Zwanenburch
Utrechts /Gelders ritmeester
Evert Zoudenbalch

Engelbert van Kleef
ruwaard (landvoogd) van Utrecht

Afb. 4. Samenvattend overzicht van de belangrijke personen in de Stichtse Burgeroorlog (1481 - 1483).

POLITIEKE VERDEELDHEID IN ONZE REGIO

De Haar

In zijn politieke opstelling stond Jan van Montfoort ook in onze hoek van het gewest Utrecht niet alleen.

Dirk II van Zuylen van de Haar, sedert 1449 heer van het Kockengen-De Haargerecht en van Spengen en vanaf 1451 officieel kasteelheer van De Haar,²¹ was aanvankelijk Kabeljauws; maar hij was tevens een tegenstander van het centraliserende bestuur dat de Utrechtse bis-

schop David van Bourgondië voorstond en kwam daardoor tenslotte, zij het onder enige druk, toch in het Hoekse kamp van Jan van Montfoort terecht. Hij was echter bedachtzamer en minder fel in zijn optreden dan Van Montfoort. Deze Dirk II van Zuylen van de Haar vervulde diverse malen belangrijke politieke functies. Onder andere werd hij schout en burgemeester van Utrecht. Daardoor raakte hij uiteindelijk in de problemen.

Nijenrode

Tegenover deze Hoeksgezinden stond onder meer de Kabeljauwsgezinde Gijsbrecht III van Nijenrode, die in 1455 kasteelheer van Nijenrode was geworden.²² In 1460 werd hij door Filips van Bourgondië aangesteld als baljuw van de beide Loosdrechten, Mijnden en Teckop, die toen alle Hollands gebied waren; deze functie droeg hij na vier jaar met vriendelijke toestemming van de hertog over aan zijn bastaardzoon en enige nakomeling Hendrik van Nijenrode. In 1468 werd Gijsbrecht ook genoemd onder de edelen die Karel de Stoute van Bourgondië binnen 's-Gravenhage als nieuwe graaf van Holland verwelkomden.

Gijsbrecht III was heer van vier gerechtsheerlijkheden: het Ronde Dorp van Breukelen en, sedert 1474, ook Oud Aa, Otterspoorbroek en Portengen-Nijenrodesgerecht.²³

Den Ham

Op kasteel Den Ham in Vleuten zetelde het geslacht Uten Hamme.²⁴ Dat kasteel was toen veel groter dan tegenwoordig, nu er nog maar één kasteeltoren overeindstaat. In 1469 werd de Kabeljauwsgezinde Frederick VI Uten Hamme heer van Den Ham en Portengen-Zuideinde en in 1476 ook van Laag-Nieuwkoop. Hij werd tevens in bisschoppelijke dienst maarschalk van het Nedersticht, dus van het gewest Utrecht. Als zodanig heeft hij zich krachtig ingezet ten gunste van bisschop David van Bourgondië.

Ik heb hier nadrukkelijk stil willen staan bij deze kasteelheren, die tevens lokale bestuurders waren, om duidelijk te maken hoezeer ook mensen uit onze regio bij de verdeeldheid in het gewest Utrecht betrokken waren.

Andere Breukelse kastelen

Slot Ruwiel zal wat later in dit verhaal voorkomen. De overige kastelen in de omgeving van Breukelen lijken buiten het tumult van de Stichtse Burgeroorlog te zijn gebleven. Het huis Ter Aa maakte toen het eind mee van de periode waarin het bewoond werd door het oorspronkelijke geslacht Van der Aa; de laat-

ste Van der Aa was een vrouw, Agnes, die in 1470 getrouwd was met Gerard (Gerrit) van Renesse. Met hem begon de periode Van Renesse van Ter Aa, die tot 1777 zou duren. Kasteel Gunterstein was sinds 1437 in het bezit van Daniël van Everdingen, die in ons gebied nauwelijks sporen heeft nagelaten; hij overleed in 1483. Kasteel Oudaen was vanaf 1451 van Ernst van Drakenborch, Utrechts stadsburger. Bij het huis Ter Aa hoorde slechts een kleine gerechtsheerlijkheid. Gunterstein en Oudaen hadden geen lokale bestuursmacht.

BISSCHOP DAVID BESTUURLIJK HERVORMER

Het was duidelijk dat Davids positie in het sterk verdeelde bisdom Utrecht afhankelijk was van de steun van zijn familie, in het bijzonder zijn vader Filips de Goede van Bourgondië. Tegelijkertijd beseftte David dat hij er zelf ook al het mogelijke aan moest doen om zich zo goed mogelijk te handhaven. Dat gold nog sterker nadat op 15 juni 1467 Filips de Goede in Brugge was overleden. Filips werd opgevolgd door zijn wettige zoon hertog Karel van Bourgondië, beter bekend als Karel de Stoute,²⁵ die dus een halfbroer was van Filips' bastaardzoon bisschop David van Bourgondië.

Bisschop David trof een nog echt Middeleeuws gewest aan, waarin onder Hoekse invloed de belangen van de landadel meestal boven het algemeen belang gingen. Hij begon daarom dat Sticht om te vormen tot een naar de begrippen van die tijd moderne staat.²⁶

STEDELIJK UTRECHTS PRIVILEGE BEDREIGD

In 1462 dreigde een conflict met de bisschop over de rechten van de stad Utrecht en zijn burgers uit te lopen op een gewapend onderling treffen. De maarschalk van de bisschop had een Utrechts burger gearresteerd en naar Duurstede overgebracht, waar de bisschop toen resideerde en zijn bisschoppelijke rechtbank zitting hield.

Het kasteel Duurstede was in 1449 bezit geworden van de bisschop van Utrecht, toen de gevangen genomen Jacob van Gaasbeek het afstond aan bisschop Rudolf van Diepholt. David van Bourgondië liet het tegen de stadsmuur van Wijk bij Duurstede aangelegene kasteel verbouwen. Hij ontwikkelde er een hofleven dat in internationaal aanzien stond. Daartoe droeg vooral het hoforkest bij. Behalve voor musici was de residentie van bisschop David ook een trefpunt voor geleerden, dichters en kunstenaars.

Het bericht in 1462 dat een zaak tegen een stadsburger van Utrecht onttrokken werd aan berechting door de rechters binnen de eigen stad, leidde in Utrecht tot hevige verontwaardiging. Het was een regelrechte inbreuk op de eerder aan de stad verleende privileges. Een stadsleger werd gemobiliseerd en trok op naar Duurstede. Bisschop David was tijdig geïnformeerd en trof maatregelen ter verdediging. Het Utrechtse leger kwam het bisschoppelijke kasteel niet in. Maar toen het naar de stad Utrecht terugkeerde, had het wel de toezegging gekregen dat de maarschalk van de bisschop was ontslagen en kon het de gearresteerde stadgenoot als vrij man met zich meenemen.²⁷

TOENEMENDE SPANNING MET HOLLAND

Gebeurtenissen in IJsselstein zorgden in 1466 opnieuw voor een verhitte van de gemoederen in de stad Utrecht. De zelfstandige baronie IJsselstein was een oude vijand van Utrecht. In 1419 had Utrecht de verdedigingswerken van IJsselstein ontmanteld en laten afbreken; in een verdrag was daarna vastgelegd dat de muren rond IJsselstein nooit meer opgebouwd mochten worden. Een vete tussen de heer van IJsselstein en de hertog van Gelre deed de IJsselsteiners in 1466 echter vrezen dat de Geldersen hun stad gewapenderhand zouden aanpakken. Ze wilden dat niet weerloos afwachten en herbouwden toch maar hun stadsmuren.

Dat was een hevige trap tegen het zere been van de stad Utrecht. Een Utrechtse delegatie liet, onder bedreiging, IJsselstein terugbrengen in de vroegere toestand van weerloosheid. Het voorspelbare gevolg was dat een Gelderse actie tegen IJsselstein daarna in generlei opzicht meer tegen te houden viel, diplomatiek niet en defensief niet. Twee weken na het optreden van de Utrechtse drongen Gelderse krijgers IJsselstein binnen en plunderden het.²⁸

Dat viel weer helemaal verkeerd in Holland. Filips de Goede van Bourgondië, graaf van Holland, was absoluut niet gediend van een dergelijk optreden tegen een met Holland gelieerde stad en een bevriend heer. Hij sprak de heer van IJsselstein en zijn onderdanen moed in en zorgde ervoor dat hun onmisbare stadsmuren onverwijd herbouwd werden. Noch de stad Utrecht, noch bisschop David had het lef of de lust dat te verhinderen, ook al lag daar het verdrag uit 1419.

AUTOCRATISCHE OPVATTINGEN VAN KAREL DE STOUTE VAN BOURGONDIE

Karel de Stoute zette de Bourgondische machtspolitiek van zijn vader Filips de Goede onverminderd voort. Maar hij kon minder aandacht aan Utrecht besteden, omdat al meteen bij zijn troonsbestijging in 1467 Vlaamse steden, als Gent, Antwerpen, Lier en Mechelen, in opstand kwamen. Na hun onderwerping liet hij hun leidlieden op vernederende wijze om vergiffenis smeken, waarna hij hen uit de hoogte toevoegde: "door deze onderwerping, indien gij uw beloften houdt en ze ten uitvoer wilt brengen, indien gij goede mensen en kinderen wilt zijn, zoals het hoort, kunt gij onze gunst krijgen en zullen wij een goede vorst zijn". De Vlamingen gedroegen zich echter niet echt zoals Karel dat wenste, zoals onder meer bleek uit een toespraak die hij op 12 juli 1475 hield tijdens de vergadering van de Staten van Vlaanderen. Daar hield hij zijn gehoor voor dat verzet tegen de bevelen van de vorst zwaar zal worden bestraft. "Niet alleen hun goederen worden verbeurd verklaard, maar ook die van hun erfgenamen. Geen gewone doodstraf, maar vierdeling." Daarna volgden nog enkele zinnen, die tekenend waren voor de politieke theorieën van het Bourgondische hof: onderdanen die geweigerd hebben bestuurd te worden gelijk kinderen door hun vader zullen "voortaan bestuurd worden als onderdanen door hun heer, die zijn heerlijkheid van God en van niemand anders heeft gekregen en vorst blijft zolang het God behaagt. [. . .] Het volstaat,

het boek der koningen in de bijbel te lezen, waar God uitdrukkelijk de macht der vorsten over hun onderdanen heeft beschreven."²⁹

De Bourgondiërs mochten dan autocraten zijn, ze waren ook degelijke bestuurders. Zo stelden zij in 1477 een kamer in die de kosten en opbrengsten van hun verspreid gelegen bezittingen moest controleren en die kan gelden als de oudste voorganger van onze huidige Algemene Rekenkamer.

TEGENZETTEN VAN BISSCHOP DAVID

In 1470 trad bisschop David van Bourgondië hard op tegen zijn tegenstanders. Reinoud II van Brederode, Walraven van Brederode en enkele bastaardzonen van Reinoud werden bij verrassing bij Duurstede gevangen genomen; Domproost Gijsbrecht van Brederode, diens bastaardzoon Joris en de Utrechtse schout Jan van Amerongen overkwam hetzelfde in Utrecht. Het lukte David niet om ook de Hoekse voormannen Jan van Montfoort en Jacob van Zuylen van Nyevelt in handen te krijgen; vermoedelijk hadden zij op het juiste moment onraad geroken en zich tijdig uit de voeten weten te maken. De gevangenen werden op harde wijze aangepakt. Op de pijnbank koos Reinoud van Brederode de zijde van bisschop David.

Na geruime tijd werd Reinoud van Brederode op last van Karel de Stoute, halfbroer van David en graaf van Holland, vrijgelaten omdat een ridder in de Orde van het Gulden Vlies zo niet behandeld mocht worden. In 1473 overleed Reinoud echter onder verdachte omstandigheden, mogelijk door vergiftiging.

Walraven van Brederode zag kans te ontsnappen en werd daarna met gejuich in Vianen, de thuisbasis van deze tak van de Van Brederodes, ingehaald.

Domproost Gijsbrecht van Brederode was na jaren gevangenschap geestelijk en lichamelijk aan het eind van zijn krachten en liet zich welgevallen dat hij vrij kon komen als hij zijn Domproostschap opgaf, een boete betaalde en buiten het Sticht in ballingschap zou gaan.³⁰

De stad Utrecht bleef, ook na de in 1470 gevoerde actie tegen een aantal van bisschop Davids belangrijkste tegenstrevers, een van de belangrijkste verzetshaarden, waardoor de bisschop zich genooddakt zag meestal te resideren in zijn slot in Wijk bij Duurstede. Utrecht was trots op haar oude rechten en privileges en wenste daar geen afstand van te doen. Conflicten waren aan de orde van de dag, totdat David van Bourgondië in 1470 bestuur en rechtspraak in de stad geheel in zijn macht wist te krijgen. Hij besloot voortaan zelf de leden van de stedelijke Raad te zullen benoemen en stelde tevens een hem welgevallige schout en bisschopsgezinde schepenen aan. Ook trok hij allerlei bevoegdheden aan zich die van oudsher tot de Utrechtse privileges behoord hadden. Bovendien besnoeide hij het gezag dat het stadsbestuur zich buiten de stadspoorten ten koste van de bisschop toegeëigend had. In dat kader bracht David van Bourgondië de tolleren in Maarssen, Het Gein en Vreeswijk onder zijn controle, wat een tegenslag betekende voor de in die eeuw juist weer opbloeiende Utrechtse handel.

De munt, die oorspronkelijk in Rhenen gevestigd was, liet David in 1474 verplaatsen naar Wijk bij Duurstede, in de onmiddellijke omgeving van zijn kasteel. Het argument van de bisschop was dat hij misbruiken wilde voorkomen, maar velen vreesden voor muntverzwakking, omdat de bisschop altijd veel geld nodig had.³¹

DE "SCHIVE"; EEN LANDSHEERLIJK HOF VAN APPÈL

Bisschop David stelde ook een hooggerechtshof in voor het hele gebied van het Sticht, zodat iedere ingezetene die zich op juridisch terrein tekortgedaan voelde voortaan gebruik kon maken van een recht van appèl.³² Dat gebeurde tegen de zin van een belangrijk deel van de

lokale gerechtsheren en van de stad Utrecht.

Het nieuwe instituut stond al snel bekend als de "Schive", de schijf, zo genoemd naar de ronde tafel waaraan de leden waren gezeten. Het feit dat voortaan alle rechtszaken ook in hoger beroep konden worden behandeld, ging uiteraard ten koste van de status van de plaatselijke rechtscolleges, de rechtbanken van de steden en de schepenbanken in de gerechtsheerlijkheden. De maatschappelijke bovenlaag van die tijd, die vooral werd gevormd door gevestigde edelen op het platteland en patriciërs in de steden, was gewend aan een nogal grote autonomie, en ervoer de Schive als een onaangename controle van bovenaf. Voor het gewone volk was deze maatregel echter het tegendeel van tirannie.

Alle rechters in de Schive kwamen voort uit de bisschoppelijke raad van David en waren hem dus volledig toegewijd. In die raad zaten vrij veel vreemdelingen, ook Franstaligen, en er werden ook mensen in opgenomen uit de lagere adel en de burgerij.²⁷ De vooraanstaande Stichtse adellijke families stonden bij benoemingen in de raad nagenoeg geheel buiten spel, wat hen zeer slecht zinde. Zij zagen de Bourgondiër als een handlanger van een Frans cultureel imperialisme *avant la lettre*, druk in de weer met het verbasteren van Stichtse tradities.

HERNIEUWDE POLARISATIE

Na de dood van zijn halfbroer Karel de Stoute, in 1477 op een slagveld bij Nancy, werd het voor bisschop David van Bourgondië heel moeilijk. Hij had even geen rugdekking vanuit het hoogste Bourgondische gezag.³³ Want Karel liet alleen een 22-jarige dochter, hertogin Maria, na om hem op te volgen, en zij kreeg al meteen te maken met een oorlog met koning Lodewijk XI van Frankrijk.³⁴ Maria, die vanwege haar veelbegeerde erfenis geruime tijd gold als de verloofde van Europa (*novia de Europa*) en daarom ook Maria de Rijke werd genoemd, moest nu een dringend beroep doen op haar - door haar vader uitverkoren - verloofde Maximiliaan van Oostenrijk, zoon van Frederik III aartshertog van Oostenrijk, om haar te verdedigen tegen de Franse koning en de Vlaamse steden. Kort daarop trouwden Maria en Maximiliaan. Dat huwelijk zou later van grote invloed blijken op de ontwikkelingen in onze Lage Landen, want de om hun voordelige huwelijken bekend staande Habsburgers waren nog succesvoller imperiumbouwers dan de Bourgondiërs.

De stad Utrecht werd na de dood van Karel de Stoute onrustig. De Raad van de stad

verzocht bisschop David van Bourgondië om Duurstede te verlaten en naar zijn officiële bisschopsresidentie Utrecht terug te komen, maar David negeerde die wens. Dat verkleinde het gezag van de bisschop in zijn bisschopsstad. De Raad begon bestuurlijke veranderingen die David had doorgevoerd voorzichtig terug te draaien naar de oude situatie. De schepenburgemeester trok de beëdiging van schepenen aan zich. De in de stad gevestigde "Schive", het hof van appèl, werd door de Raad opgeheven.

De oppositie verbreedde zich. De kapittels traden eveneens met grieven naar voren. Op 11 mei 1477 kwam een groot deel van het draagvlak van de Staten van Utrecht, te weten de Raad van de stad Utrecht, de Stichtse ridderschap en de geestelijkheid, met een gezamenlijke memorie van grieven naar buiten. Het antwoord daarop, dat bisschop David al op 14 mei bij de Staten liet bezorgen, getuigde ervan dat hij zich niet in een hoek wenste te laten drukken. Hij noemde de beschuldigingen vaag en onduidelijk, vooral omdat in de passage over het willekeurig gevangennemen van personen geen namen waren genoemd van mensen die dat overkomen zou zijn. Tevens roemde hij de betekenis van de door hem doorgevoerde rechts- en andere hervormingen.³⁵

Voor de Staten van Utrecht was deze reactie zeer onvoldoende. Ze deelden de namen mee van slachtoffers van Davids arrestatiebeleid, wezen opnieuw op de corruptie bij de bisschoppelijke rechtspleging en drongen er nogmaals op aan dat de bisschop zich zou houden aan de ruim een eeuw oude, in 1375 door bisschop Arnold van Horne afgegeven, Stichtse Landbrief, die sindsdien zo ongeveer als de grondwet van het gewest gold. Zou de bisschop dat loyaal doen, dan beloofden de Staten van hun kant zich als goede onderdanen te zullen gedragen. David van Bourgondië hulde zich echter verder in stilzwijgen.

Daarop ondernamen de Overijsselse steden uit het Oversticht een bemiddelingspoging. Die leidde op 28 juni 1477 tot een overeenkomst tussen bisschop en Staten die bekend staat als de Compositie. David moest verscheidene stappen terug doen, waartegenover stond dat de andere partij zijn verzet tegen hem zou staken. In de praktijk liet David echter nauwelijks enige gelegenheid voorbijgaan om de Compositie te ontduiken.³⁵

WEER EEN RECHTSCONFLICT TUSSEN BISSCHOP EN STAD UTRECHT

In 1478 deed zich een confrontatie voor, die vergelijkbaar was met het eerder besproken rechtsconflict in 1462. Het ging ditmaal om de priester Dirk van Heusden, die buiten de Utrechtse Weerdpoort met goedkeuring van de bisschop een kapel had ingericht.³⁶ Hij wist daar grote aantallen gelovigen naar zich toe te trekken. Dat was tegen de zin van de parochiegeestelijken in de stad. Zij dienden een klacht in bij de bisschop. Toen bleek dat Van Heusden zich van bedrieglijke middelen was gaan bedienen, leidde dat bij de consecratie van de kapel tot handtastelijkheden. Daardoor werd ingrijpen van hogerhand noodzakelijk, met alle nasleep vandien. Voor Van Heusden was een rechtszaak in Duurstede, waartoe de bisschop besloot, gunstiger dan een proces dat gevoerd zou worden in de stad van zijn opponenten. Hij liet die gang van zaken daarom onweersproken over zich komen. De andere partij beriep zich echter ook in dit geval op de oude Utrechtse rechtsregel, die verbood dat Utrechtse burgers betrokken werden in een geding dat buiten de eigen stad werd berecht.

Dirk van Heusden, die had meegewerkt aan de overtreding van de Utrechtse rechtsregel, werd het verblijf binnen de stad voor een periode van tien jaar ontzegd. En de bisschop herinnerde men aan zijn nog maar kort tevoren herhaalde belofte dat hij de Utrechtse rechtsregels en privileges naar beste vermogen zou handhaven.

Dat deze zaak nog een staart kreeg, die leidde tot een brief van de

paus met het bevel om Dirk van Heusden weer tot de stad toe te laten, mag hier verder onbesproken blijven.

PLATTELANDSBEVOLKING

In 1479 was de polarisatie tussen landsheer en Staten weer zover opgelopen dat de Staten van Utrecht een nieuwe memorie van grieven aan de bisschop voorlegden. Bisschop David van Bourgondië beloofde beterschap, maar ook ditmaal kwam er weinig van terecht. Daardoor liep de spanning opnieuw op.

Hoe ondergingen de gewone mensen buiten de stad Utrecht al deze gebeurtenissen? Voor de plattelandsbevolking was het onverstandig om openlijk politieke kleur te bekennen, in het bijzonder als hun voorkeur uitging naar een andere partij dan die waarvoor hun gerechtsheer had gekozen. Dat verklaart vermoedelijk waarom ik geen archiefstukken heb kunnen vinden waaruit een duidelijk beeld te krijgen valt van de politieke opvattingen der plattelanders.

Het zou mij echter niet verbazen als er onder hen meer sympathie voor de Kabeljauwen werd gevonden dan voor de Hoeken. De boeren hadden, evenals de Kabeljauwen, belang bij een krachtig en rustbrengend gewestelijk bestuur. Bovendien was welvaart bij de stedelijke ambachtslieden, die overwegend Kabeljauwsgezind waren, gunstig voor de afzetmarkt van hun agrarische producten.

In noordwest-Utrecht bleek in het openbaar geen spoor van ontevredenheid met bisschop David. Onruststokers van elders werden met straffe hand bij de kraag gegrepen door soldaten van maarschalk Frederick Uten Hamme, kasteelheer van Den Ham.

SITUATIE STEEDS EXPLOSIEVER

In het voorjaar van 1481 organiseerde Frederick Uten Hamme een bijeenkomst van een groot aantal edelen uit west-Utrecht, waarin zij beloofden de bisschop trouw te blijven. Ook de genuanceerd denkende Dirk II van Zuylen van de Haar legde toen die belofte af.³⁷

Uten Hammes initiatief had niet het beoogde resultaat. De situatie werd steeds explosiever. Al spoedig kwamen de tegenstanders van de bisschop onder leiding van burggraaf Jan van Montfoort in openlijk verzet. Hij kreeg veel steun van de talrijke Hoekse ballingen die vooral vanaf 1480 uit Holland naar de stad Utrecht kwamen. Zij vestigden zich daar en hielpen vervolgens mee hun Kabeljauwsgezinde tegenstrevers zoveel mogelijk de stad uit te jagen.

Veel gewone Utrechtse burgers waren helemaal niet zo ingenomen met de harde anti-Bourgondische politiek van Van Montfoort. Zij zouden het liefst deze Hoekse lastpak en zijn aanhang uit de stad hebben verwijderd, maar zagen daartoe geen kans. Ze durfden het niet te laten aankomen op een gewapend conflict met de goed bewapende soldaten van Jan van Montfoort.

Deze militairen zagen onder meer zelfs kans de bisschoppelijke maarschalk Frederick Uten Hamme krijgsgevangen te maken. Men dwong hem onder ede te beloven niets te zullen doen wat de belangen van een door een Hoeksgezind bestuur geleide stad Utrecht zou kunnen schaden. Hij heeft er zich in de praktijk niet aan gehouden; zijn loyaliteit aan de bisschop bleek groter.²⁴

David van Bourgondië werd, zoals verwacht mocht worden, politiek gesteund door Maximiliaan van Habsburg, ook wel Maximiliaan van Oostenrijk genoemd, die regent van Holland was en de echtgenoot van de regerende Maria van Bourgondië. Dat leidde van de andere kant al spoedig tot kleine schermutselingen met een intimiderend karakter. Holland was min of meer de ervijand van het Sticht Utrecht en velen verfoeiden de Hollandse inmenging in een intern Stichts conflict. Vanuit diverse plaatsen, waaronder kasteel De Haar, werden Hollanders die de bisschop steunden, beroofd en gevangen genomen.

DIENSTPLICHTIGEN VERSUS HUURSOLDATEN

Dat tarten van de Hollanders was niet zonder risico. Het zou gemakkelijk kunnen ontaarden in een hard gewapend treffen, zo niet een nieuwe oorlog, tussen de twee gewesten.

Het gewest Utrecht stond militair niet bijster sterk. De Hoekse adel werkte nog overwegend met een op het leenstelsel gebaseerd militair systeem. De stad had zijn milite van bewapende burgers; in die tijd zo'n 2400 weerbare mannen plus een klein aantal gevluchte boeren, de "gesellen van de gruen tent" (gezellen van de groene tent) genoemd. In stad en land van Utrecht had men er bovendien rekening mee te houden dat een deel van de bevolking Kabeljauwsgezind was en daardoor minder fanatiek gestemd jegens de bisschop en zijn vrienden. Ongeveer 50 man van de ridderschap schaarden zich openlijk aan de zijde van de bisschop.

Maximiliaan onderkende de zwakten van dienstplichtlegertjes. Hij gaf de voorkeur aan het werven van huursoldaten, wat in zijn tijd op een volledig nieuwe grondslag werd georganiseerd. Een kolonel, doorgaans een krijgsman van enig gezag, mocht op basis van een hem gegeven octrooi manschappen aanwerven en oefenen in de krijgskunde. De kolonel kreeg daarvoor een bedrag ineens. Vaak hield hij echter een deel van dat geld achter voor zichzelf en hield hij zijn mannen zoet met het vooruitzicht op een grote buit na succesvolle acties. Veel beroeps-soldaten moesten zelfs hun uitrusting uit eigen zak betalen. De kolonel was in feite een militaire ondernemer. Hij benoemde zijn kapiteins, die op hun beurt hun luitenants, vaandrags, sergeanten en korporaals benoemden.³⁸ Het systeem droeg bij tot een kundiger en geroutineerder krijgsmacht, maar de greep van de huurder op zijn huurleger was nogal eens wat minder groot dan in het geval van een feodaal leger oude stijl.

Tussen dienstplichtigen en beroepsmilitairen in laveerden nog een soort kleine zelfstandige ondernemers, de *condottieri*, waarvan we er in dit verhaal ook een paar zullen tegenkomen (Jan van Middachten, Vincentius van den Zwanenburgh). De term *condottiere* stamt uit Italië, waar *condottieri* vooral in de 14de-16de eeuw veel voorkwamen. Aan het hoofd van een losvaste krijgsbende liet een *condottiere* zich gebruiken door ieder die daar geld voor over had. Uit hun handelingen werd duidelijk dat het hun vooral ging om hun brood en niet om een helden-graf. Als een ander meer geld bood, was een *condottiere* gemakkelijk

genegen naar die andere opdrachtgever over te stappen. Zijn wijze van oorlogsvoeren hield altijd wel een uitweg in, ook bij de slechtste stand van zaken. Werd hij gevangengenomen dan kende hij het tarief voor zijn vrijlating en kon hij meestal op krediet vrij komen om het losgeld te gaan ophalen. Door zijn wisselvallige loyaliteit en hang naar het eigenbelang werd nogal eens op hem neergezien, waarop vaak werd gereageerd met een verongelijkt gevoel en een hooghartige houding. Er waren veel overeenkomsten met de beroepsvoetballers van tegenwoordig.

HEER VAN IJSELSTEIN MENGDE ZICH IN HET CONFLICT

Kort nadat Jan van Montfoort de macht in de stad Utrecht had gegrepen, zegde de heer van IJsselstein de stad Utrecht de vete aan. De molenaarsvrouw van buiten Tolsteeg bracht Jan van Montfoort de boodschap dat IJsselsteins heer der stede vijand en des bisschops vriend was. Op dat moment stonden door toedoen van IJsselsteinse krijgslieden de stadssteenovens buiten Tolsteeg al in brand en dreven ruiters het vee dat buiten de Utrechtse stadsmuren weidde als krijgsbuit bijeen tussen de Rijn en Galecop. Vier dagen later lieten IJsselsteiners ongeveer tien voorstadshuisjes tot de grond toe afbranden.

Jan van Montfoort versterkte de verdediging van Montfoort door de Geldersman Jan van Middachten met zo'n 10 à 12 man te paard in te huren. Meteen al de eerste keer dat deze huurling uitrukke, raakte Van Middachten met 11 ruiters en 7 burgers in de handen van de vijand. Die van IJsselstein trokken daarop "int lant van Montfoerde ende bernden al die huysen, die daer stonden, dat daer niet een en bleeff".⁴⁰

DE HETE ZOMER VAN 1481

Weerkundig was de zomer van 1481 nat en koud; in politiek en militair opzicht was hij zeer heet. In die zomer werden er merkwaardige en schrikbaarjagende tekenen aan de hemel gezien, zegt de oude kroniek,³⁹ en vrouwen vonden een rode stof als bloeddruppels op hun witte wasgoed. De bevolking was onrustig over de dreiging die rondwaarde. In de kerk van Kockengen, gelegen in het Kockengen-De Haargerecht, werd gebeden voor vrede en voor het welzijn van de bisschop.⁴¹

Op 7 augustus 1481 werd Jan van Montfoort volledig heer en meester van de stad Utrecht. In een stormachtige zitting besloot de Raad van de stad Utrecht in te gaan op de eis van Maximiliaan van

Habsburg om alle Hoeken, die in de stad hun toevlucht hadden gezocht, uit te wijzen. Op de Stadhuisbrug stelde Van Montfoort zich met zijn strijdmakers op. Toen de vredesgezinde leden van de Raad naar buiten kwamen, ontstond een kort maar hevig handgemeen. Daarbij slaagden de fanatieke Hoeken erin hun tegenstanders de stad uit te jagen. Zij maakten daarbij gebruik van enkele kleine kanonnen, die onder de dichtopeengepakte menigte Utrechters veel slachtoffers maakten.⁴⁴ Dit betekende een openlijke opstand tegen de bisschop en het wettige gezag, en dus burgeroorlog.

Toen de bisschop van het voorval hoorde, ging hij meteen op weg naar Utrecht. Maar al in het begin van die reis kwam hij, in Cothen, vluchtelingen tegen die hem vertelden dat de zaak in de stad al geheel beslecht was. Samen met de vluchtelingen ging de bisschop vervolgens bedroefd naar Duurstede.⁴⁴ De burgeroorlog was nu echt uitbroken.

Meteen maakte Jan van Montfoort zich op om het hele gewest Utrecht onder zijn controle te brengen, teneinde sterker te staan bij een aanval door Maximiliaan van Habsburg en zijn Hollanders die, naar men terecht vreesde, bisschop David van Bourgondië nu gewapenderhand te hulp zouden komen. Diverse kastelen van Kabeljauwse heren werden ingenomen en geplunderd of bezet.

De hoofdmacht van Jan van Montfoort trok onder zijn leiding naar het westen, waar kasteel Den Ham hun eerste doel was. Maarschalk Frederick Uten Hamme was op dat moment zelf niet op zijn veste aanwezig. De zorg voor het huis berustte bij zijn drie broers. Die sloeg de schrik om het hart toen ze de grote troepenmacht zagen die zich bij Den Ham legerde, en die uitgerust was met kanonnen en schutwanden. In ruil voor lijfsbehoud en een vrije aftocht gaf de gehele bezetting van Den Ham het kasteel over aan Van Montfoort. Die liet toe dat het werd geplunderd en in brand gestoken.⁴¹

Vervolgens trokken de troepen van Van Montfoort naar kasteel Harmelen - woonplaats van Gijsbert van Zuylen, broer van Dirk II van Zuylen van de Haar. Ook dat kasteel kon ongehinderd door hen worden bezet.⁴¹ Gijsbert van Zuylen hoopte zijn residentie ongehavend te kunnen houden als hij het Van Montfoort niet moeilijk maakte. Dat lukte aanvankelijk ook.

Dirk II wist inmiddels van de gebeurtenissen rond Den Ham en kasteel Harmelen. Toen Van Montfoort ook voor De Haar opdaagde, trad Dirk van Zuylen hem tegemoet.⁴¹ Hij was onder de indruk van de militaire voorspoed van Van Montfoort en neigde er toe te denken dat het hem zou kunnen lukken het Sticht Utrecht buiten de Bourgondische invloed te brengen. Bijgevolg liet Dirk weten het Kabeljauwse kamp te zullen verlaten en voortaan met Van Montfoort mee te werken. Op verzoek van de Montfoortse burggraaf ging hij binnen de stad Utrecht wonen.⁴¹

Kasteel Nijenrode, de residentie van een bekend Kabeljauws voorman, dat met hulp van Hollandse huursoldaten (soldeniers) in staat van verdediging gebracht was, werd in het begin van september 1481 belegerd door gewapende Utrechtse burgers, ondersteund door artilleristen voorzien van bussen en dekschermen.

Zo staat het beschreven in de oude Utrechtse kroniek: "Item die van Utrecht namen hoer bussen ende hoer scermen mede ende toghen voer Nyenrode. Ende lagen daer voor ende scoten daer doer ende weder doer, also dat die gheen, die daer op laghen, spraeck hielden met die gheen, die daer voer laghen. Ende sy gaven 't op, behoudeleich hoers lyfs. Ende hoer goet, dat most daer blyven. Ende die ruyters met die borgers van Utrecht spolieerden 't en staecken 't aen ende bernden 't. Ende dit gescieden op onser Vrouwen avont navitatis".

De bussen die in het verslag van deze gebeurtenis worden genoemd waren waarschijnlijk de al eerder genoemde primitieve kanonnetjes. Daarnaast beschikte men sinds kort ook over een musket, haakbus genoemd, als handvuurwapen. De kanonnen bestonden laat in de 15de eeuw uit kleine gietijzeren vuurmonden, die op lichte tweewielige wagentjes werden meegevoerd, want ze stonden nog niet op een eigen onderstel. Bij gebruik werden ze eenvoudig op een soort schraag gelegd. Daardoor had men geen controle over de elevatie en de terugloop. Het risico dat de helse machine vlak voor de kanonnier ontplofte was bovendien niet denkbeeldig. Met deze kleine kanonnen kon daarom wel vanuit het open veld worden gewerkt, maar niet vanuit een kasteel zoals Nijenrode. Dat was dus in het voordeel van de aanvallers. Er werden stenen kogels afgeschoten. Het gebruik van de effectievere metalen kogels begon zo'n jaar of tien na de Stichtse Burgeroorlog. Toch had het schieten met stenen meer uitwerking dan het voorheen gebruikelijke gooien van stenen met allerlei ingenieus geconstrueerde werptuigen. Ook kon men met de kanonnetjes vanaf een grotere afstand schieten.⁴² De muren van Nijenrode bleken tegen een dergelijke aanval niet bestand te zijn, want de vijand schoot "daardoor en nogmaals daardoor". Vanuit het kasteel werd met handbogen teruggeschoten. De schermen die de Utrechters bij zich hadden, boden hen een redelijke bescherming tegen de pijlen.

Door de beschieting raakte de bezetting van Nijenrode betrekkelijk snel geïntimideerd. Al op 7 september 1481, in de vooravond van het feest van Maria's geboorte, gaf men zich over, in ruil voor lijfsbehoud. Alles wat de verliezers bezaten moesten ze bij de aftocht achterlaten. De door Hoeksgezinden geleide Utrechters roofden daarop het kasteel eerst leeg en staken het vervolgens in brand. Het zou het laatste vijandelijke bezoek van Utrechters aan Nijenrode niet zijn in deze oorlog.

ROOFBUIT VOOR DE STADSKAS

Vrijwel meteen nadat het goede nieuws over de val van Nijenrode de stad Utrecht had bereikt, luidden daar de klokken. De stadsomroepers gingen rond: "Die raet laet weten ende gebiet" . . . dat de geroofde "goede van Nyenrode" nog vóór zonsondergang moesten worden ingeleverd in het huis Het Keizerrijk (op de hoek van Ganzenmarkt en Oude Gracht). De straf voor wie zich er niet aan hield, zou niet gering zijn: "correctie mitten zweerde".⁴³

Wat was namelijk het geval: de stad Utrecht had al heel snel na het uitbreken van de oorlog verboden dat mensen ten eigen bate roofden. De Raad verordonneerde dat wie "bij openbaar consente van onsen Oversten ende onsen Ritmeyster" was "uitgeweest ende eenigen roef ofte goet gehaelt" had, die roofbuit of goederen onverwijld naar de boom op de Neude diende te brengen, om het daar te overhandigen aan "onser stat butemeyster ende synen scriver". Bij die gelegenheid werd ook de strafmaat bepaald: als men niet volkomen eerlijk naar de buitmeester zou gaan "dat soude men rechten mitten zweerde ofte mitten lynen aan hoeren leven". Beurtelings moesten twee leden van de Raad der stad gedurende twee weken dienst doen als buitmeesters.

Het ingeleverde deel van de Nijenroodse buit werd in Utrecht à contant in het openbaar verkocht: opbrengst slechts 7 pond; bovendien lieten huursoldaten 17 pond achterstallige soldij wegstrepen in ruil voor het mogen behouden van hun deel van de buit. In totaal kwam dus 24 pond ten goede aan de stadskas. De afrekening van deze veiling bevindt zich nog in het Utrechtse stadsarchief. De rest van de buit was weggesleept door de anoniem gebleven krijgslieden en door het schuim, dat mee was uitgetrokken "ter gezellige plundering".⁴³ Het dreigement van de doodstraf, door onthoofding of ophanging, op het negeren van het verordonneerde stedelijke monopolie op de buit had weinig effect gehad.

Ook het dorp Breukelen kreeg het zwaar te verduren van de Utrechtse. Hetzelfde gold voor het nog vrij kleine dorp Loenen. Toen de overheid na afloop van de Stichtse Oorlog daar een inventarisatie uitvoerde, bleek het aantal "haardsteden", dus bruikbare woningen met een vuurplaats, te zijn teruggelopen van 28 tot 11.⁴⁵ Oorlog is minstens zozeer een verhaal van de angsten, de wanhoop en de walging van individuele mensen als een relaas van politieke verlangens, krijgsverrichtingen en dromen van legeraanvoerders.

Blijkbaar brachten de rooftochten naar de dorpen en het platteland over het geheel genomen toch nog behoorlijk wat op voor de stadskas. Dat leidde tot spanningen tussen de steden Utrecht en Amersfoort, die opgelost werden met een duidelijke onderlinge afspraak over hoeveel elk van die plunderingen en afpersingen zou krijgen. Die afspraak staat genoteerd in het "dagelijksch boek" van de Utrechtse Raad, onder de dagtekening "des Donredaghes op sunte Crispinus dach", dus 25 oktober 1481. Driekwart was voortaan voor Utrecht, éénkwart voor Amersfoort.

Een van de intussen uitgevoerde Utrechtse expedities was gericht tegen IJsselstein, dat immers in het jaar daarvoor, meteen na de machtsgreep van Jan van Montfoort, de bisschop te hulp was gekomen door de stad Utrecht aan te vallen. Voor die gebeurtenis wenste men nog steeds wraak te nemen. Op 13 oktober 1481 veroverden de Utrechtse die stad, die daarna werd geplunderd. De buit werd in de Utrechtse Buurkerk tentoongesteld.⁴⁶

KOCKENGEN WERD ONTZIEN

Bij zijn mars door de provincie kwam Jan van Montfoort met zijn troepenmacht ook door Kockengen. Hij besefte dat hij daar, als heer van Kockengen-Montfoorts, voor een deel op "eigen" terrein stond. Hij verbood zijn soldaten het plunderen en riep de plaatselijke bevolking door het luiden van de kerkklok bijeen bij de kerk. Daar verplichtte hij de mensen om te kijken naar een indrukwekkend militair vertoon. Hij deed hen mee dat ze, ook al waren ze Stichtse ingezetenen, ontslagen waren van hun trouw aan de bisschop en ook de schout van Kockengen-De Haar moest trouw beloven aan de burggraaf van Montfoort. Tevens verplichtte hij de Kockenezen tot een gedwongen leverantie van graan, bier en vee. Enkele van zijn krijgslieden bleven achter om er op toe te zien dat de bevolking zich rustig hield en om te

voorkomen dat bisschopsgezinde tegenstanders zich er zouden gaan nestelen.⁴⁷

AANVAL OP KASTEEL RUWIEL

Van de Kabeljauwse en Hollandse kant konden de anti-bisschoppelijke en anti-Kabeljauwse acties van Jan van Montfoort en de Utrechtse natuurlijk niet op zijn beloop laten. Een in opdracht van Maximiliaan van Habsburg geformeerd leger trok vanuit Duurstede naar het noorden, plunderde Hoogland, nam de stad Amersfoort in en maakte daar veel dodelijke burgerslachtoffers en gevangenen.

In Woerden, toen deel van Holland, had men voorvoeld niet buiten de strijd te kunnen blijven en was druk gewerkt aan het opknappen en versterken van de vestingwerken. Joost de Lalaing, de stadhouder van Holland, legerde een aantal ruiters in Woerden. Enkele malen voelde men de dreiging van een Utrechtse aanval op Woerden, maar steeds bleef die uit.⁴⁸ Nu echter werd Woerden door Holland in agressieve zin ingezet. Vanuit die stad werd een verrassingsaanval op kasteel Ruwiel (ten noordwesten van Breukelen) uitgevoerd, dat werd ingenomen en verbrand.⁴⁹ De Hoeksgezinde kasteelheer, Wouter III van Amstel van Mijnden van Ruwiel, lijkt geen fanatieke partijganger te zijn geweest, maar leverde als consequentie van zijn Hoekse sympathieën wel krijgslieden voor het leger van Jan van Montfoort. Nergens heb ik vermeld gevonden of en hoe de boerenbevolking in de omgeving van kasteel Ruwiel (Breukelerwaard, Oud Aa) eveneens onder de aanval te lijden heeft gehad.

KOCKENGEN TOCH NOG LEEGGEPLUNDERD

Toen de bisschoppelijke krijgsmacht zich onder maarschalk Uten Hamme in het noorden van het gewest Utrecht klaarmaakte voor een gewapend treffen en bij Vreeswijk Hollanders in het Utrechtse binnenvielen, had Van Montfoort al zijn mannen nodig en trok ook de bezetting die hij in Kockengen had gestationeerd vandaar weg.⁴⁷

In het begin van november 1481 werden de Hollanders verslagen en verdreven. Daarna waren plunderingen door Van Montfoorts soldaten niet meer te voorkomen, ook in Kockengen niet. Deze plundering kwam onverwacht. Na de vorige komst van krijgslieden naar Kockengen had men vertrouwen gehad in de invloed van de heer van Montfoort.

Aanwezige voorraden hooi en koren werden op bevel van de aanvoerders meegenomen.

men, onder het mom dat men wilde voorkomen dat proviand voor krijgsman en paard onverhoopt in handen zou vallen van de Hollanders of het bisschoppelijke leger van maarschalk Frederick Uten Hamme.⁵⁰

De individuele soldaten waren echter niet in de eerste plaats uit op voedsel, maar op alles wat tegen goed geld in de stad te verkopen was, en in karren om zoveel mogelijk buit te kunnen meevoeren. Plunderen gold als iets wat bij oorlogsomstandigheden hoorde en de aankoop van buit werd niet als heling bestraft.

Sterker nog, het openbare bestuur van die tijd maakte zelfs handig gebruik van de situatie. Nadat diverse plaatsen in de omgeving van de stad Utrecht te maken hadden gehad met plunderingen, bood de stad een wonderlijk soort verzekering aan: verdere plundering en roof konden worden afgekocht. En dat door "chantage" verkregen geld werd zonder gevoel voor schaamte in de stadsrekening verantwoord! Zeker is dat Abcoude, Nigtevecht, Loosdrecht en Kamerik, alsmede de

gerechtsheerlijkheid Mijnden, de gerechtsheerlijkheid Loenersloot-Oukoop-Ter Aa en het dorp Breukelen zulk "beschermgeld" hebben betaald, maar het moet op veel meer plaatsen zijn gebeurd. Ongeveer 8 % van de stadsinkomsten in het boekhoudkundig jaar 1482/83 werd op deze manier verkregen.⁵¹

(wordt vervolgd)

Noten

- 1 Zie bijvoorbeeld S. Muller Fz, 1888. *Gedenkschriften van Jhr. Herberen van Mijnden. Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht*, 11de deel, blz. 1 - 69, in het bijzonder blz. 18.
- 2 C. Dekker et al. (Red.), 1997. *Geschiedenis van de Provincie Utrecht. Uitgeverij Het Spectrum / Stichtse Historische Reeks, Utrecht. Hiervan deel 1: Tot 1528.*
- 3 P. Leupen, 1998. *Keizer in zijn Eigen Rijk. De geboorte van de nationale staat. Uitgave Wereldbibliotheek, Amsterdam, 208 blz.*
- 4 C.W. van Voorst van Beest, 1977. *De Bourgondiërs en de Lage Landen. Fibula-Van Dishoek, Haarlem, 96 blz., in het bijzonder blz. 8 - 9.*
- 5 Van Voorst van Beest, 1977, blz. 13.
- 6 Van Voorst van Beest, 1977, blz. 14 - 15.
- 7 Van Voorst van Beest, 1977, blz. 17 - 25.
- 8 A.A. Mantén, 1996a. *Oude geschiedenis van Kockengen. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 11, nr. 1, blz. 43 - 50.*
- 9 A.A. Mantén, 1994. *Leenmannen en -vrouwen van de gerechtsheerlijkheid Laag-Nieuwkoop, 1392 - 1727. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 9, nr. 4, blz. 177 - 192.*
- 10 O. Wittewaall, 1994. *Vleuten-De Meern. Geschiedenis en historische bebouwing. Uitgeverij Kerckebosch, Zeist. W.A.G. Perks, 1962. Geschiedenis van de gemeentegrenzen in de provincie Utrecht van 1795 tot 1940. Provinciale Almanak voor Utrecht 1962, Samsom, Alphen aan den Rijn, rubriek Mengelwerk, blz. 3 - 81.*
- 11 A.A. Mantén, 1997. *Het Kockengen-Montfoortsgerecht. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 12, nr. 2, blz. 98 - 104.*
- 12 J.H. Gosses en R.R. Post, 1979. *Handboek tot de Staatkundige Geschiedenis der Nederlanden. Deel 1. De Middeleeuwen. Derde herdruk. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage, 300 blz., in het bijzonder blz. 218.*
- 13 S.B.J. Zilverberg, 1978. *De Stichtse Burgeroorlog. De Walburg Pers, Zutphen, 84 blz., in het bijzonder blz. 12.*
- 14 J.E.A.L. Struick, 1984. *Utrecht door de Eeuwen heen. Uitgeverij Spectrum, Utrecht, 400 blz., in het bijzonder blz. 102 - 103.*
- 15 Zilverberg, 1978, blz. 17.
- 16 Zilverberg, 1978, blz. 18 - 19.
- 17 Struick, 1984, blz. 104.
- 18 J. Huizinga, 1997. *Herfsttij der Middeleeuwen. 22ste druk (1ste druk 1919), met illustraties bezorgd door A. van der Lem. Uitgeverij Contact, Amsterdam, 416 blz., in het bijzonder blz. 168.*
- 19 Mantén, 1997, blz. 101 - 102.
- 20 Zilverberg, 1978, blz. 20.
- 21 A.A. Mantén, 1996b. *De oude band van Kockengen en Spengen met kasteel De Haar. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 11, nr. 5, blz. 249 - 257, in het bijzonder blz. 250. Idem, 1998. De oude band van kasteel De Haar met Kockengen en Spengen. Historische Vereniging Vleuten De Meern Haarzuilens, jaargang 18, nr. 3, blz. 60 - 65, in het bijzonder blz. 61.*
- 22 J.J. de Geer, 1851. *Proeve eener geschiedenis van het geslacht Van Nyenrode. Uit oorspronkelijke stukken bewerkt. Berigten van het Historisch Genootschap te Utrecht, vierde deel, eerste stuk, blz. 3 - 124.*
- 23 A.A. Mantén, 1998. *Portengen-Nijenrodesgerecht. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 13, nr. 1, blz. 20 - 28.*
- 24 Mantén, 1994, blz. 182 - 183.
- 25 Over Karel de Stoute: R. Vaughan, 1973. *Charles the Bold, The Last Valois Duke of Burgundy. Longman, Londen, 491 blz.*
- 26 Zilverberg, 1978, blz. 21.
- 27 Zilverberg, 1978, blz. 21; Struick, 1984, blz. 106.
- 28 Struick, 1984, blz. 106. Zie hierover ook M. Vergouw en P. Siccama, 1993. *Eyteren bij IJsselstein. Uitgave Comité van O.L. Vrouw van Eiteren, IJsselstein, 102 blz., daarvan vooraf 44 - 47.*
- 29 J. Baerten, 1970. *Karel de Stoute, mens en vorst. Spiegel Historiaal, jaargang 5, nr. 2, blz. 105 - 109, 127.*
- 30 Zilverberg, 1978, blz. 23 - 25.
- 31 Zilverberg, 1978, blz. 26.
- 32 Zilverberg, 1978, blz. 26; Struick, 1984, blz. 108.
- 33 Zilverberg laat wat verwarrend zijn hoofdstuk "Jaren van macht" (blz. 17 - 26) doorlopen tot 1481, terwijl Davids jaren van macht het duidelijkst worden begrensd door het sneuvelen van Karel de Stoute in 1477. Zilverberg geeft dat ook zelf aan door het volgende hoofdstuk te wijden aan "De crisis van 1477!"
- 34 Over haar gaat het sterk anekdotische en geromantiseerde boek van M. Janssonius, z.j. (1980?), *Maria van Bourgondië. Bruid van Europa. Uitg. Thieme, Zutphen, 120 blz. Er zitten ook nogal wat geschiedkundige fouten in dit werk.*
- 35 Zilverberg, 1978, blz. 27 - 32.
- 36 S.P. Wolfs, 1943. *De Utrechtsche predikbroeder Jan (H)oudaen (c. 1433 - 1503). Jaarboekje van 'Oud-Utrecht', 1943, blz. 19 - 63.*
- 37 W. van de Pas, 1952. *Tussen Vecht en Oude Rijn. Beschrijvende geschiedenis van Noordwest Utrecht naar aanleiding van het eeuwfeest der R.K. parochie. Uitgeverij Het Spectrum, Utrecht, 254 blz., in het bijzonder blz. 57.*
- 38 H.W. Koch, 1980. *Over Hellebaarden, Donderbussen en Huurlingen. Het krijgsbedrijf in de Middeleeuwen. Elsevier, Amsterdam, 259 blz., in het bijzonder blz. 192 - 193.*
- 39 Anoniem, ca. 1483. In: *Bisschop David van Bourgondië en zijn stad, Utrechts-Hollandsche Jaarboeken 1481 - 1483 van de hand van een onbekenden, gelijktijdigen schrijver. Naar den eersten druk van Antonius Matthaeus' Analecta, 1698, opnieuw uitgegeven en van uitleg voorzien door Dr N.B. Tenhaeff. Herdrukken van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, nr. 2, Utrecht, 1920.*
- 40 N. B. Tenhaeff, 1918. *Het Stichtsche platteland in oorlogstijd (1481 - 1483). Jaarboekje van het Oudheidkundig Genootschap "Niftarlake", 1918, blz. 6 - 32, in het bijzonder blz. 13. Herdrukt in N.B. Tenhaeff, 1949. *Verspreide Geschriften. Noordhoff, Groningen/Batavia, deel I, blz. 95 - 118.**
- 41 Van de Pas, 1952, blz. 58.
- 42 Koch, 1980, blz. 203, 206, 208, 213 - 214.
- 43 Tenhaeff, 1918, blz. 15.
- 44 Struick, 1984, blz. 111 - 112.
- 45 S. van der Linde, 1954 (ongewijzigde herdruk 1978). *1000 Jaar Dorpsleven aan de Vecht. Loenen aan de Vecht 953 - 1953. Uitgave Drukkerij Van Kralingen/Kantoorboekhandel Joop Lamme, Loenen aan de Vecht, 151 blz., in het bijzonder blz. 29 - 30.*
- 46 Vergouw en Siccama, 1993, blz. 47.
- 47 Mantén, 1997, blz. 102.
- 48 N. Plomp, 1972. *Woerden 600 Jaar Stad. Stichts-Hollandse Bijdragen, 13. Uitgave Stichting Stichts-Hollandse Bijdragen, Woerden, 150 blz., in het bijzonder blz. 74.*
- 49 A.A. Mantén, 1991. *Het geslacht Van Mijnden en kasteel Ruwiel, 4. 1472 - 1563. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 6, nr. 3, blz. 140 - 155 (correctie: op blz. 143 staat abusievelijk dat kasteel Ruwiel aan de bisschoppelijke kant diende; de opeenvolgende heren Van Mijnden van Ruwiel waren echter Hoeksgezind en door David van Bourgondië, de eerste bisschop die aan de Kabeljauwse kant stond, kwam men ongewild in het anti-bisschoppelijke kamp terecht).*
- 50 Van de Pas, 1952, blz. 59. Ook: J.H. Huiting, 1999. *Frederik Uten Ham (1441 - 1482), kasteelheer, schout, kastelein, maarschalk. In: W.R.C. Alkemade et al. (Red.), *Utrechtsche Biografieën - Langs de Oude Rijn, Uitgave SPOU, Utrecht, blz. 176 - 180.**
- 51 Van der Linde, 1954, blz. 30; Struick, 1984, blz. 115.